

Ο ΞΕΝΟΦΩΝ ΠΗΓΗ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ
ΓΙΑ ΤΙΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ
ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ*

Θρησκευολογική συμβολή

ΥΠΟ

ΑΦΡΟΔ. Α. ΑΒΑΓΙΑΝΟΥ, πτ. Φ.Θ., M. Litt.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ.

Ὁ Ξενοφῶν, ἂν καὶ θεωρεῖται συνήθως ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς καὶ φιλόλογους ὡς ἓνας ἀπλὸς νοῦς καὶ χωρὶς ἰδιαίτερες ἀξιώσεις συγγραφέας, εἶναι γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Θρησκείας πλούσια πηγή γιὰ τὴ γνώση καὶ τὴ μελέτη τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων καὶ λατρευτικῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἐποχῆς του. Ἀπλὴ ἀνάγνωση τοῦ συνόλου τῶν ἔργων του ἀποτελεῖ γιὰ τὸ μελετητὴ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Θρησκείας ἀληθινὴ ἐκπληξή.

Ἡ μελέτη τῆς διεθνοῦς βιβλιογραφίας δείχνει ὅτι ὁ Ξενοφῶν ὡς πηγὴ τῆς Ἑλληνικῆς Θρησκείας τράβηξε τὴν προσοχὴ τῶν ἐπιστημόνων ἐντελῶς πρόσφατα. Ὁ J. Mikalson ἔχει συμπεριλάβει τὸν Ξενοφῶντα μεταξὺ τῶν κύριων πηγῶν του γιὰ τὴν Ἀθηναϊκὴ Λαϊκὴ Θρησκεία, ἀλλὰ μόνο γιὰ ἓνα περιορισμένο ἀριθμὸ θεμάτων¹. Ἐνα ἄρθρο πού τονίζει τὴν εὐσέβεια τοῦ Ξενοφῶντα ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸν R. Walzer². Ἐνα πολὺ γενικὸ κεφάλαιο ἀφιερωμένο στὴ θρησκεία, ὅπως τὴ βλέπουμε μέσα στὰ ἔργα τοῦ ἱστορικοῦ, ὑπάρχει στὸ βιβλίον «Xenophon» τοῦ J. K. Anderson³. Ἀκόμη μπορούμε νὰ βροῦμε ὀρισμένες παρατηρήσεις, πού ἀφοροῦν στὶς θρησκευτικὲς ἀπόψεις τοῦ Ξενοφῶντα, στὸ ἔργο τοῦ H. G. Dakyns⁴.

* Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης τοῦ ἱστορικοῦ Ξενοφῶντα ὡς πηγῆς γιὰ τὴ σπουδὴ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Θρησκείας.

1. J o n M i k a l s o n, Athenian popular religion, The University of North Carolina Press, Chapel Hill and London, 1983. Ὁ Mikalson ἰδιαίτερα δὲν ἀναφέρεται καθόλου στοὺς μύθους πού ὑπάρχουν μέσα στὰ ἔργα τοῦ Ξενοφῶντα. Γιὰ τὴ χρῆση τῆς μυθολογίας ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ: A. A v a g i a n o u, Studies in the use of Mythology by Historians and Orators in the 5th and 4th centuries B. C., Dissertation, Bristol, 1986 (κυρίως τὶς σελίδες 109-119).

2. R. W a l z e r, Sulla Religione di Senofonte, στὸ Annali Della Scuola Normale Superiore di Piza, Ser. 2,5 (1936), σελ. 17-32.

3. J. K. A n d e r s o n, Xenophon, London, 1974, κεφ. 3 «Religion and Politics», σελ. 34-39.

4. H. G. D a k y n s, The works of Xenophon, τόμ. 1-3, London, 1892.

Αὐτὴ ἐδῶ ἡ μελέτη δὲν σκοπεύει νὰ ἀναλύσει σὲ βάθος τὴν εἰκόνα ποῦ μᾶς δίνουν τὰ ἔργα τοῦ Ξενοφῶντα σχετικὰ μὲ τὶς προσωπικὲς θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ ἴδιου τοῦ ἱστορικοῦ καὶ τὶς γενικὲς ἀντιλήψεις περὶ θεῶν κατὰ τὴν ἐποχὴ του. Ἀποτελεῖ περισσότερο συμβολὴ στὴ γνώση μας γιὰ τὸν Ξενοφῶντα ὡς πηγὴ γιὰ τὴ σπουδὴ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Θρησκείας, γιὰτὶ πιστεύουμε ὅτι ὁ ἱστορικὸς τῆς Ἑλληνικῆς Θρησκείας πρέπει νὰ γνωρίζει συνειδητὰ καὶ λεπτομερειακὰ τὶς πηγὲς καὶ τὸ περιεχόμενό τους, προτοῦ προχωρήσει σὲ ὅποιαδήποτε θεωρητικὴ ἐρμηνεία τους. Θεωροῦμε σκόπιμο νὰ ἐπαναλάβουμε ὅτι ὁ Ξενοφῶν ἀντιπροσωπεύει τὸ μέσο ἄνθρωπο τῆς κλασσικῆς Ἀθῆνας. Ἐπομένως, δὲν θὰ πρέπει νὰ περιμένουμε ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα κάποια ἐμπεριστατωμένη καὶ ἐμβριθῆ παρουσίαση τῶν θρησκευτικῶν θεμάτων. Ὡστόσο, νομίζουμε —καὶ συμφωνοῦμε ἀπόλυτα μὲ τὸν Mikalson⁵— ὅτι, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὁ Ξενοφῶν πρέπει νὰ θεωρεῖται «ἓνας τυπικὸς Ἀθηναῖος» τοῦ τέλους τοῦ 5ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ., ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς καλύτερες πηγὲς γιὰ τὶς θρησκευτικὲς ἀπόψεις αὐτῆς τῆς περιόδου. Τὰ ἔργα του εἶναι διάσπαρτα μὲ τυχαῖες καὶ μὴ συνειδητὲς ἀναφορὲς στὶς θρησκευτικὲς δοξασίαι καὶ πρακτικὲς, ἀναφορὲς ποῦ δὲν περιέχουν κάποια νύξη γιὰ καινοφανῆ ἢ πολεμικὴ θεώρηση αὐτῶν τῶν θεμάτων ἐκ μέρους τοῦ συγγραφέα. Τὰ ἔργα του τὸν παρουσιάζουν νὰ εἶναι πολὺ ἀπομακρυσμένος ἀπὸ τὸν ἔντονο ὀρθολογισμὸ τοῦ προκατόχου του ἱστορικοῦ, τοῦ Θουκυδίδη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ διανοητικὴ μεταφυσικὴ τοῦ Πλάτωνα, τοῦ μεγάλου μαθητῆ τοῦ Σωκράτη. Ὁ Ξενοφῶν ἦταν ἀπλῶς ἓνας εὐσεβῆς καὶ «φιλοθύτης» Ἀθηναῖος τοῦ καιροῦ του. Γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους πιστεύουμε ὅτι οἱ ἀναφορὲς του στὴ θρησκεία ἀποτελοῦν τεράστιας σημασίας μαρτυρία γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Θρησκείας.

A. ΟΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ.

1. Ξενοφῶν, ὁ λάτρης.

Ὁ Ξενοφῶν ἐμφανίζεται στὰ ἔργα του νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ἓνας ὑπηρέτης τῶν θεῶν⁶. Κατὰ τὸν Διογένη Λαέρτιο ὁ Ξενοφῶν ἦταν «ἄνθρωπος τὰ τε ἄλλα γεγονῶς ἀγαθὸς καὶ δὴ καὶ φίλιππος καὶ φιλοκύνηγος καὶ τακτικός, ὡς ἐκ τῶν συγγραμμάτων δῆλον· εὐσεβῆς τε καὶ φιλοθύτης καὶ ἱερεῖα διαγινῶναι ἱκανὸς καὶ Σωκράτην ζηλώσας ἀκριβῶς»⁷.

Ἡ Ἀνάβαση, (αὐτοβιογραφία) μιᾶς περιόδου τῆς ζωῆς τοῦ ἱστορι-

5. J. Mikalson, Athenian..., Εἰσαγωγή, σελ. 11-12.

6. Γιὰ τὴν ἠθικὴ ποιότητα τοῦ Ξενοφῶντα δὲς Διογένη Λαέρτιου Ἀλικαρνασσεά, Πρὸς Γναῖον Πομπήιον Ἐπιστολὴ IV, 2: «ἦθος ἐπιδείκνυται θεοσεβές».

7. Διογένη Λαέρτιου, Βίαι καὶ γνωμῶν τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκμησάντων τῶν εἰς δέκα τὸ πρῶτον, βιβλίον II, Ξενοφῶν, κεφ. ζ', 56.

κοῦ, κατὰ κάποιον τρόπο, εἶναι τὸ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ ἔργο στὸ χαρακτήρα τοῦ συγγραφέα. Ἐπομένως ὅλες οἱ περιπτώσεις στὶς ὁποῖες παρουσιάζεται ὁ Ξενοφῶν-λάτρης εἶναι ἀπὸ τὴν Ἀνάβαση καὶ ὅλες ἀναφέρονται ἀποκλειστικὰ σ' ἓνα καὶ μόνον τύπο λατρείας: τὴ θ υ σ ί α. Ἐδῶ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Ξενοφῶν «ἀγνοεῖ» τὸ δεύτερο βασικὸν τύπο θυσίας, τὸν ἀναίμακτο, δηλαδή τὴν προσφορὰ φρούτων, «τις ἀπαρχές» ἢ κύρια ἐκδήλωση τῶν λατρευτικῶν του πράξεων εἶναι πάντοτε ἢ προσφορὰ στοὺς θεοὺς θ υ σ ί α ς ζ ῶ ω ν. Μποροῦμε νὰ ἀπαριθμήσουμε εὐκόλα 18 τοῦλάχιστον τέτοιες περιπτώσεις⁸ ἀξιωματικῶς εἶναι ἀκόμη ὅτι τὶς περισσότερες φορές θύτης εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Ξενοφῶν. Ἐπὶ πλέον βρίσκουμε μιὰ ἀναφορὰ σὲ σπονδὴ καὶ μιὰ ἄλλη σὲ ἐξαγνισμὸ. Εὐλόγα ἀναρωτιόμαστε ποιά πρέπει νὰ ἦταν ἢ αἰτία γι' αὐτὴ τὴ συγκεκριμένη θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τοῦ Ξενοφῶντα. Μήπως ἢ ἀνατροφή του, ποὺ τὸν εἶχε διδάξει τὴν εὐσέβεια πρὸς τοὺς θεοὺς; Μήπως ἢ συνήθεια τῆς προσφορᾶς αἵματηρῆς θυσίας ἦταν μιὰ κληρονομιά ἀπὸ τὸ πατρικὸ του σπίτι καὶ ἀπὸ τὴν τοπικὴ λατεία στὸν ἀγροτικὸ δῆμο τῆς Ἐρχίας, ἀπ' ὅπου καταγόταν; Ἀλλὰ σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο σημεῖο θὰ ἐπανέλθουμε ἀργότερα.

Στὶς ἐπόμενες περιπτώσεις ἐμφανίζεται, λοιπόν, ὁ Ξενοφῶν-λάτρης (θύτης) καὶ τόσο οἱ αἰτίες ποὺ τὸν ὀδηγοῦσαν σ' αὐτὴ τὴν πράξη ὅσο καὶ τὰ ἀποτελέσματα δηλώνονται μὲ σαφήνεια ἀπὸ τὸν ἴδιο.

Ὁ Ξενοφῶν, προτοῦ ἀκολουθήσει τὸν Κύρο στὴν ἐκστρατεία του κατὰ τοῦ Ἀρταξέρξη, ζητεῖ χρησμὸ ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα, τὸ θεὸ τῶν Δελφῶν, σύμφωνα μὲ τὴν ὑπόδειξη τοῦ δασκάλου του Σωκράτη⁹. Τὸ γεγονός αὐτὸ καθ'αυτὸ δὲν μᾶς ξενίζει, ἀφοῦ ἀποτελεῖ μιὰ τυπικὴ πράξη μέσα στὴ δομὴ καὶ τὴ λειτουργία τῆς θρησκευτικῆς συνειδησης τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνα. Τὸ περιεχόμενον τῆς ἐρώτησης ποὺ ἀπηύθυνε ὁ Ξενοφῶν στὸ μαντεῖο μᾶς φαίνεται περιεργό, γιατί δὲν ἀφοροῦσε τὸ ἂν θᾶπρεπε νὰ πάρει μέρος στὴν ἐκστρατεία, ἀλλὰ σὲ ποιὸν ἀπ' τοὺς θεοὺς ἔπρεπε νὰ προσφέρει θυσία πρὶν ἀποπλεύσει γιὰ τὴ Μ. Ἀσία. Αὐτὸ ποὺ προξενεῖ ἐντύπωση εἶναι ὅτι, ἂν καὶ ὁ Ξενοφῶν γράφει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, δὲν κατονομάζει τοὺς θεοὺς «οἷς ἔδει θύειν». Ἡ ἀναφορὰ εἶναι ἀόριστη¹⁰ γιατί; Ὁ Ξενοφῶν συνήθως εἶναι σαφής, ὅταν ἀναφέρεται σὲ θρησκευτικὰ θέματα. Ὑποθέτουμε ὅτι ἓνας ἀπὸ τοὺς θεοὺς ἦταν ὁ Δίας ἢ καὶ μόνον ὁ Δίας. Πράγματι⁹.

Ἡ συνηθισμένη αἰτία γιὰ τὴν προσφορὰ θυσίας εἶναι ἓνα δίλημμα, μιὰ «ἀπορία», περὶ τοῦ πρακτεοῦ. Τέτοια δίλημματα ἀφοροῦν τὴ λήψη μιᾶς σημαντικῆς ἀπόφασης, εἴτε γιὰ τὴν κατάληψη ἐνὸς τόπου¹⁰, εἴτε γιὰ τὴν ἀνάληψη

8. Ἀνάβαση, III, I.4-8.

9. Ἀνάβαση, VI.I.22: «Διὶ βασιλεῖ, ὅσπερ μαντευτὸς ἦν ἐκ Δελφῶν».

10. Ἀνάβαση, V.II.8-9.

τῆς ἀρχηγίας τοῦ στρατεύματος ἀπὸ τὸν ἴδιο¹¹. Ἰδιαιτέρα ἡ τελευταία περιπτώση πού ἀφορᾷ τὸν ἴδιο εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Ξενοφῶν μεταφέρει τὴν εὐθύνη στοὺς θεοὺς ἀνάλογα μὲ τὴν ἐρμηνεία τῆς θυσίας, καὶ μάλιστα στὸν προσωπικὸ του θεό, «τῷ Διὶ τῷ βασιλεῖ». Ἡ ἀδυναμία του νὰ ἀνταποκριθεῖ ὑπεύθυνα στὶς ὑποχρεώσεις πού τοῦ δημιουργοῦσε ἡ ἀρχηγία καὶ ἡ σωτηρία τῶν μυρίων ὀδηγοῦσε τὸν Ξενοφῶντα στὸ νὰ προσφύγει στοὺς θεοὺς μέσῳ τῆς θυσίας. Κάποτε μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Ἡρακλῆς Ἡγεμὼν (Ὁδηγός)¹², ἀλλοῦ δὲν ὑπάρχει μνεῖα ἐνὸς συγκεκριμένου θεοῦ¹³. «Ὅταν ἡ ἀνάγκη πιέζει τὰ γεγονότα καὶ τὰ «ἱερά οὐ γίνονται» (οἱ θυσίαι δὲν εἶναι εὐνοϊκές), τότε ἕνας ὀλόκληρος στρατὸς καὶ ἡ ἔκβαση τῶν ἐπιχειρήσεων ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ Ξενοφῶντα νὰ λάβει τὴν εὐνοϊκὴ ἀπάντηση τῶν θεῶν μέσῳ τῆς θυσίας¹⁴. Ἡ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τοῦ Ξενοφῶντα, ὅπως κανεῖς θὰ περίμενε, ἀσκεῖ τὴν ἀνάλογη ἐπίδραση στοὺς στρατιῶτες· περαιτέρω, ἡ ἔκταση τῆς σπουδαιότητος τῶν προβλημάτων καθορίζει ἀκόμη καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν προσφερομένων θυσιῶν¹⁵. Ἡ προσφορὰ θυσίας εἶναι ἕνα sine qua non πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξιν ἐνὸς σημαντικοῦ ἐγχειρήματος¹⁶, ὅπως καὶ ἕνα gratitudo γιὰ τὸ ὅτι οἱ οἰωνοὶ μιᾶς προηγούμενης θυσίας ἀπεδείχθησαν ἀληθινοὶ¹⁷.

Ἡ λεπτομερέστερη ἀναφορὰ σὲ περίπτωσι θυσίας θὰ βοηθοῦσε τὰ μέγιστα στὴν κατανόηση τοῦ Ξενοφῶντα ὡς λάτρη, πιστοῦ στὴν παράδοση τῶν προγονικῶν νόμων¹⁸. Ὁ Ξενοφῶν καὶ οἱ μύριοι βρισκόντουσαν στὴ Λάμψακο, ὅταν ὁ Ξενοφῶν πρόσφερε θυσία στὸν Ἀπόλλωνα, ἐνῶ δὲν εἶχε τὰ ἀναγκαῖα χρήματα γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ στὴν πατρίδα. Ὁ Φλειάσιος μάντης Εὐκλείδης μέσῳ τῆς θυσίας πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα ἀποκαλύπτει ὅτι κάποιος ἐμπόδιο πάντοτε θὰ παρουσιαζόταν στὸν Ξενοφῶντα, πού δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο παρὰ ὁ ἑαυτός του. Κατὰ ποῖο τρόπο ἔθετε ὁ ἴδιος ἕνα ἀξεπέραστο φράγμα στὴν ἐπιστροφή του; Ἐπειδὴ εἶχε ἀμελήσει νὰ θυσιάσει στὸ Δία Μελίχιον ἀπὸ τότε πού ἔφυγε ἀπὸ τὴν πατρίδα, ἦταν ἡ ἀπάντηση τοῦ μάντη. Φυσικά, ὁ Ξενοφῶν ἀκολουθώντας τὴν ὑπόδειξιν τοῦ μάντη «τῇ ὑστεραίᾳ προσελθὼν εἰς Ὀφρύνιον ἐθύετο (τῷ Διὶ Μελιχίῳ) καὶ ὠλοκαύτει χοίρους τῷ πατρίῳ νόμῳ καὶ ἐκαλλιέρει». Ἡ εὐνοϊκὴ ἀπάντηση τοῦ θεοῦ ἔρχεται τὴν ἴδια μέρα ἀνατρέποντας τὶς ὑπάρ-

11. Ἀνάβαση, VI.I.31.

12. Ἀνάβαση, VI.II.15.

13. Ἀνάβαση, VI.IV.9.

14. Ἀνάβαση, VI.IV.12-27.

15. Ἀνάβαση, VI.IV.12-27, VI.V.2. Συνολικὰ ὁ Ξενοφῶν προσφέρει 9 θυσίας, ἔως ὅτου οἱ οἰωνοὶ ἀποβοῦν εὐνοϊκοί. Κι ὅταν δὲν ὑπάρχει κανένα πρόβατο γιὰ θυσία, τὸ ἀγορασμένο βόδι μιᾶς ἄμαξας ὀδηγεῖται στὸ βωμό.

16. Ἀνάβαση, VII.VIII.10, VII.VIII.20-23, VII.II.14-15.

17. Ἀνάβαση, VII.VIII.20-23.

18. Ἀνάβαση, VII.VII.1-6.

χουσες δυσμενεῖς συνθήκες. Τὰ στοιχεῖα πού ἐρμηνεύουν τόσο τὴ δομὴ αὐτῆς τῆς λατρευτικῆς πράξης, ὅσο καὶ τὴ σχέση μετὰξὺ θύτης καὶ θεοῦ, ἀνθρώπου καὶ θεοῦ, εἶναι ἓνα δυνατὸ παράδειγμα τῆς δυνάμεως της, πού λειτουργεῖ σὰν ἓνα καταλυτικὸ ἐνδιάμεσο μετὰξὺ ἀνθρώπου καὶ θεοῦ: ἡ θέληση τοῦ θεοῦ γίνεται γνωστὴ στὸν ἄνθρωπο μέσῳ τῆς θυσίας· ἡ δυσαρέσκεια τοῦ θεοῦ ἐξαλείφεται λόγω τῆς προσφορᾶς θυσίας. Σημασία ἔχει ἀκόμη κι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο γίνεται ἡ θυσία: «ὡσπερ εἰώθειν, ἀτῶ πατρίῳ νόμῳ», σύμφωνα μὲ τὸ πατροπαράδοτο ἔθιμο, κατὰ τὸν τρόπο τῶν προγόνων. Ὁ πάτριος νόμος δὲν εἶναι παρὰ οἱ τιμὲς καὶ οἱ θυσίες πρὸς τιμὴ τοῦ Μειλίχιου Δία στὴ γιορτὴ τῶν Διάσιων στὸν ἀγροτικὸ δῆμο Ἐρχία¹⁹. Ὁ Ξενοφῶν, πού ἦταν πεπεισμένος γιὰ τὴ δύναμη τῆς θυσίας νὰ ἐπιτυγχάνει εὐνοϊκὰ ἀποτελέσματα, δὲν σχολιάζει παραπέρα τὸ γεγονὸς, ἀλλὰ ἡ ἀναφορά του σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι εἶναι ἓνα μάθημα σ' ἐκείνους πού πίστευαν καὶ ἦσαν εὐσεβεῖς ὅπως αὐτός²⁰.

Ἡ προσφορὰ σπονδῆς καὶ ὁ καθαρισμὸς εἶναι δύο ἄλλες τελετουργικὲς πράξεις τοῦ λάτρη-Ξενοφώντα. Ἡ σπονδὴ²¹ εἶναι μιὰ ἐκδήλωσι εὐχαριστίας,

19. Ἡ θυσία πρὸς τιμὴ τοῦ Δία Μειλίχιου ἦταν δημόσια μὰ καὶ οἰκογενειακὴ (ἀτομικὴ) στὸ δῆμο Ἐρχία. Ὁ Ζεὺς Μειλίχιος (φιλεύσπλαχνος, ἐλεήμων) λατρευόταν ἀπὸ ὅλο τὸν Ἀθηναϊκὸ λαὸ στὴ γιορτὴ τῶν Διασίων, «μεγίστη ἑορτὴ» τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὸν Θουκυδίδη I.126. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς γιορτῆς ὅλος ὁ λαὸς «πανδημεῖ» προσέφερε πολλὰς θυσίες, «οὐχ ἱερεῖα, ἀλλ' (ἀγνά) θύματα ἐπιχώρια». Ἐνας Σχολιαστὴς ἐρμηνεύει «τὰ ἀγνά θύματα» τοῦ Θουκυδίδη ὡς «πέμματα (ἄρτους) εἰς ζῶων μορφὰς τετυπωμένα» (A. W. G o m m e, Commentary, τόμ. I). Ὁ Μιστριώτης (Γ. Μιστριώτη, Σχόλια στὴ Θουκυδίδου Ξυγγραφὴ, Ἀθῆναι 1902) δὲ δέχεται αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Σχολιαστῆ, γιὰτὶ ἔτσι δὲ θὰ εἶχε καμιά σχέση μὲ τὸ «ἐπιχώρια». Ὁ Θουκυδίδης, λοιπόν, ἰσχυρίζεται ὅτι πολλοὶ δὲ θυσίαζαν ζῶα, ἀλλὰ θυμιάματα, πού εἶναι ἀγνά σὲ σχέση πρὸς τὰ σφαζόμενα ζῶα. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία πού ἔδωκε σ' αὐτὸ τὸ χωρίο ὁ Πολυδεύκης (1,26) τὰ «ἀγνά θύματα» ἦταν ἀρώματικά φυτὰ πού φύτρωναν στὸν τόπο, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Θουκυδίδης τὰ ὀνομάζει «ἐπιχώρια». Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ διαφορὰ μετὰξὺ τοῦ Ξενοφώντα καὶ τοῦ Θουκυδίδη εἶναι σημαντικὴ. Ὁ Ξενοφῶν, ἀντίθετα πρὸς τὸν Θουκυδίδη, μαρτυρεῖ ὅτι «ὁ πάτριος νόμος» ἦταν τὸ ὀλοκαύτωμα χοίρων, δηλαδὴ «ἱερεῖα»!

Ἐνας ἀπὸ τοὺς βωμοὺς τοῦ Μειλίχιου Δία ὑπῆρχε ἀκόμη κατὰ τὸ 2ο αἰ. μ.Χ., «μετὰ τὴν διασταύρωσι μὲ τὸν Κηφισόν», δηλαδὴ γύρω στὸ 1½ μίλι ἀπὸ τὴ θύρα τοῦ Διπύλου, στὸ δρόμο πρὸς τὴν Ἐλευσίνα (Παυσανίας II.37.3-4 μὲ σημείωσι J. Frazer). Ὁ Ζεὺς Μειλίχιος ἦταν προστάτης ἐκείνων πού τὸν εἶχαν ἐξιλεώσει μὲ προσφορὰς καὶ ἐξαγνιστῆς σὲ περιπτώσεις ἐνοχῆς (Παυσανίας II.20.I).

Τὰ Διάσια γιορταζόταν κατὰ τὸν μῆνα Ἀνθεστηριώνα (μέσα Φεβρουαρίου — μέσα Μαρτίου) κάθε χρόνου. Στὶς «Νεφέλες», 408 ἀναφέρονται τὰ Διάσια ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη. Γιὰ τὴ γιορτὴ τῶν Διασίων δὲς H. W. P a r k e, Festivals of the Athenians, Thames and Hudson, 1977, σελ. 95, 120-122, 176, 189-190. A. M o m m s e n, Feste der Stadt Athen im Altertum; Leipzig, 1898, σελ. 421 κ.ε. S t e n g e l, ἄρθρο «Diasia», στὸ Pauly-Wissowa.

20. Ἄλλες ἀναφορὰς τοῦ Ξενοφώντα σὲ θυσίες στὴν Ἀνάβαση V.VI.27,28, VII.VIII.20-23, VII.II.14-15, V.IV.22, V.VI.17-18.

21. Ἀνάβαση, IV.III.13.

ἓνα «ἀντίδωρο» τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τοὺς θεοὺς, ὅπως ἦταν καὶ σ' ὀρισμένες περιπτώσεις ἢ προσφορά θυσίας, μιὰ «ἀνταπόδοση καὶ ἀντιπροσφορά» στοὺς θεοὺς, «τοῖς φήνασι τά τε ὄνειρατα καὶ τὸν πόρον». Οἱ θεοὶ προσέφεραν μέσῳ ὄνειρων τὴ διέξοδο στὸ ἀδιέξοδο. Μὲ τὴ σπονδὴ μπαίνει σὲ λειτουργία ὁ μηχανισμὸς τοῦ «δοῦναι καὶ λαβεῖν» μεταξὺ θεῶν-ἀνθρώπων: οἱ θεοὶ προσφέρουν τὴ βοήθειά τους στοὺς ἀνθρώπους — δοῦναι· οἱ θεοὶ λαμβάνουν τὶς εὐχαριστίες τῶν ἀνθρώπων — λαβεῖν.

Ὁ καθαρμὸς, ἐξαγνισμὸς τοῦ στρατεύματος²² γίνεται μετὰ ἀπὸ παραίτηση τοῦ Ξενοφώντα καὶ συμβουλὲς τῶν μάντεων. Δυστυχῶς, ἡ ἀναφορὰ στὸν καθαρμὸ εἶναι πολὺ γενικὴ καὶ ἔτσι δὲν γνωρίζουμε τί εἶδους καθαρμὸς ἔγινε.

2. Γενικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Ξενοφώντα περὶ θεῶν.

α) Οἱ θεοὶ δωρητὲς καὶ βοηθοί.

Ὁ Ξενοφῶν πιστεύει ὅτι μιὰ *sine qua non* προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπιτέλεση κάθε ἀνθρώπινης πράξης εἶναι ἡ βοήθεια ἐκ μέρους τῶν θεῶν. Ἐνα πλῆθος ἀναφορῶν ἐκφράζουν αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἀντίληψή του περὶ θεῶν: «σὺν θεῷ πράττειν», τότε ἀσφαλῶς «τῶν θεῶν ἕλεων ὄντων»²³. Νομίζω ὅτι αὐτὴ ἡ φράση ἀποτελοῦσε τὸ σταθερὸ *motif* τόσο τῆς δημόσιας ὅσο καὶ ἰδιωτικῆς ζωῆς τοῦ Ξενοφώντα, ἂν κρίνουμε καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός τῆς συχνῆς ἐπανάληψής της (Ξενοφωντιανὸ *motto*) μέσα στὰ ἔργα του²⁴.

Κατὰ τὸν Ξενοφῶντα «τὰ πολλὰ ἐπὶ τῇ τοῦ πολέμου νίκῃ καὶ εὐδαιμονίᾳ οἱ θεοὶ τὰς πόλεις στεφανοῦσιν»²⁵. Οἱ θεοὶ εἶναι δωρητὲς τῆς νίκης σὲ καιρὸ πολέμου καὶ τῆς εὐδαιμονίας σὲ καιρὸ εἰρήνης· μ' αὐτὰ τὰ δῶρα στεφανώνουν τὶς πόλεις. Καὶ πάλι ἡ σχέση θεῶν-ἀνθρώπων εἶναι σχέση δόσης-ἀνταπόδοσης. Οἱ ἄνθρωποι «δεῖ τοὺς θεοὺς θεραπεύειν», γιὰτὶ «δεῖ τῶν θεῶν συμμάχων ἰσχυρῶν»²⁶.

Τὰ ὄνειρα συμπληρώνουν τὴ γενικὴ εἰκόνα τῶν θεῶν ὡς βοηθῶν τῶν ἀνθρώπων. Τὸ ὄνειρο εἶναι τὸ ἐπακόλουθο μιᾶς ἄσχημης ψυχολογικῆς κατάστασης, ἀλλὰ ἡ λειτουργικότητά του εἶναι παρόμοια μ' ἐκείνη τοῦ οἰωνοῦ καὶ ἐπηρεάζει τὴν ψυχολογικὴ διάθεση τῶν ἀνθρώπων καθορίζοντας τὴν παραπέρα συμπεριφορά τους, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐρμηνεία πρὸς τοῦ δίνεται²⁷. Τὸ ὄνειρο ἔχει θεϊκὴ προέλευση. Γιὰ τὸν Ξενοφῶντα τὸ ὄνειρο προέρχεται ἀπὸ τὸ Δία-Βασι-

22. Ἀνάβαση, V.VII.35.

23. Ἰππαρχικός, V.14.

24. Περὶ Ἰππικῆς, XII.11, Ἰππαρχικός I.1-2, VII,3 καὶ VIII.7.

25. Ἰππαρχικός, VIII.7.

26. Ἰππαρχικός, VII.1,4.

27. Ἀνάβαση, III.I.11,12-13 καὶ IV.III.7,8,9.

λιά, χωρίς ἀμφιβολία. Ἡ δομὴ καὶ τῶν δύο ἀναφορῶν τοῦ Ξενοφῶντα σὲ ὄνειρο²⁸ παρουσιάζει τὶς ἐξῆς ὁμοιότητες: τὸ κλίμα ποῦ θὰ προκαλέσει ἓνα ὄνειρο εἶναι ἡ γενικὴ κατάσταση ἀθυμίας καὶ βαθείας ἀπελπισίας. Τὸ ἴδιο τὸ ὄνειρο ἐρμηνεύεται σὰν ἓνα καλὸ σημάδι, θεόσταλτο· ὁ ἴδιος ὁ Ξενοφῶν εἶναι ὁ ἐρμηνευτὴς τῶν ὀνείρων του χωρὶς τὴ βοήθεια τῶν μάντεων καὶ τῶν ὀνειροκριτῶν.

Ἐνας σαφὴς οἰωνός, μιὰ δι ο σ η μ ί α, εἶναι τὸ πέταγμα καὶ τὸ σκούξιμο ἐνὸς ἀετοῦ στὰ δεξιὰ τοῦ Ξενοφῶντα, ποῦ ἡ ἐρμηνεία του ἐπαληθεύθηκε μὲ τὴ θέση τοῦ Ξενοφῶντα ὡς ἀρχηγοῦ μέσα στὸ στρατὸ τῶν Μυρίων: ἔ ν - δ ο ξ η ἄ λ λ ἄ ἐ π ί π ο ν η²⁹.

Ὁ Ξενοφῶν ὑπαινίσσεται ὅτι ἡ ἄφθονη πέτρα στὴν Ἀττικὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀγίνονται κάλλιστοι ναοί, κάλλιστοι βωμοὶ καὶ εὐπρεπέστατα ἀγάλματα θεοῖς», εἶναι θεϊκὸ δῶρο· ἀλλὰ καὶ «ἡ γῆ ἔστι ὑπάργυρος σαφῶς θεία μοίρα»³⁰. Γενικά, ἡ φύση τῆς Ἀττικῆς εἶναι εὐλογημένη ἀπὸ τοὺς θεοὺς καὶ οἱ θεοὶ ἀπαρέχουσιν ὅσαπερ ἀγαθὰ ἐν ταῖς ὥραις»³¹. «Ὅμως, οἱ θεοὶ δὲ δωρίζουν μόνο στοὺς ἀνθρώπους φυσικὰ ἀγαθὰ, νίκη ἢ εὐδαιμονία, ἀλλὰ ἀνθρώποις μὲν ἀνθρωπον ἔδωσαν λόγῳ διδάσκειν ἃ δεῖ ποιεῖν»³². Ὁ λόγος, μὲ τὸν ὁποῖο διδάσκεται ἡ ἀρετὴ, εἶναι ἓνα θεϊκὸ δῶρο, ἓνα μέσον προσέγγισης τοῦ θείου, ἂν χρησιμοποιεῖται μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους.

Ἡ πίστη τοῦ Ξενοφῶντα στὸ ὅτι οἱ θεοὶ εἶναι βοηθοὶ τοῦ ἀνθρώπινου γένους εἶναι τόσο βαθεία, ποῦ τὸν ἐμποδίζει ἀκόμη καὶ νὰ λειτουργήσει ὡς ἱστορικὸς σωστά, δηλαδὴ νὰ ψάξει νὰ βρεῖ τὶς ὀρθολογικὲς αἰτίες μιᾶς ἀνθρώπινης πράξης: ἔτσι τὶς μεταθέτει στὴ θεϊκὴ δύναμη³³. Εἶναι πράγματι καταπληκτικὴ ἡ εὐκολία μὲ τὴν ὁποία ὁ Ξενοφῶν ἐξηγεῖ κάθε εὐνοϊκὴ κατάσταση ἢ σύμπτωση ποῦ προέρχεται ἀπὸ πιθανὲς ὀρθολογικὲς αἰτίες ὡς θεϊκὴ εὐνοια, ὡς θεϊκὴ ἀπάντηση σὲ καταστάσεις «ἀνθρώπινης ἀπορίας».

Τὸ τέλος τῆς ζωῆς τοῦ Σωκράτη θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα «θεοφιλὴς μοίρα», γιατί «ἀπέλιπε τὸ χαλεπώτατον τοῦ βίου, ἔτυχε δὲ τοῦ ῥάστου τῶν θανάτων»³⁴.

28. Βλέπε σημ. 27.

29. Ἀνάβαση, VI.I.22-24.

30. Πόροι ἢ Περὶ προσόδων, I,4-5.

31. Πόροι ἢ Περὶ Προσόδων, I.3.

32. Περὶ Ἰπικῆς, VIII.13.

33. Ἑλληνικά, VII.V.11,12,13: Τὸ 362 π.Χ. ὁ Ἐπαμεινώνδας βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὴ Σπάρτη, ὅμως δὲν ἐπεχείρησε νὰ μπεῖ μέσα. Ὁ Ξενοφῶν ἀποδίδει τὸ γεγονός στὸ θεῖο καὶ θεωρεῖ θαῦμα τὸ ὅτι οἱ Θηβαῖοι δὲν προσπάθησαν νὰ σταματήσουν τὴν ἀντεπίθεση τοῦ Ἀρχίδαμου. Γιὰ τὴ συνδρομὴ τῶν θεῶν στὴν «ἀπορία» τῶν ἀνθρώπων παράβαλε καὶ Ἑλληνικά IV.IV.12.

34. Ἀπολογία Σωκράτη, 32.

Οἱ θεοὶ ἐμφανίζονται ὡς δωρητὲς «ἀγαθῶν ἐλπίδων» στοὺς ἀνθρώπους ποὺ τοὺς σέβονται³⁵. Αὐτὴ τῆ βιοθεωρία του ὁ Ξενοφῶν τὴν κάνει κήρυγμα καὶ προτροπὴ πρὸς τοὺς νέους: ἡ εὐσέβεια πρέπει νὰ εἶναι ὁ κεντρικὸς ἄξονας τῆς ζωῆς κάθε ἀνθρώπου, ἰδιαίτερα τοῦ νέου³⁶. Ἡ εὐσέβεια αὐτὴ καὶ γενικὰ ἡ ἠθικὴ τοῦ Ξενοφῶντα παίρνει ἓνα κοινωνικὸ περιεχόμενον βγαίνοντας ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἀτομικότητος: ὁ Ξενοφῶν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν εὐδαιμονία ὅλης τῆς πόλης, ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς εὐσεβοῦς ζωῆς, στὴ θεωρία καὶ πράξη, τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας. Γι' αὐτὸ καὶ προτρέπει τὴν πόλιν νὰ συμβουλευέται τοὺς θεοὺς τῶν Δελφῶν καὶ τῆς Δωδώνης, γιατί, «σὺν θεῷ πραττομένων εἰκόσ καὶ τὰς πράξεις προῖεναι ἐπὶ τὸ λῶον καὶ ἄμεινον ἀεὶ τῇ πόλει»³⁷.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι κάποια στιγμή ὁ Ξενοφῶν αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ἀπολογηθεῖ γιὰ τὴν προσωπικὴ του ἀντίληψη περὶ «σὺν θεῷ πράττειν», καὶ «ἄρχεσθαι πάντοτε ἀπὸ θεῶν»³⁸. Αἰτιολογώντας τὴν ἐμμονή του στὸ θεῖο πιστεύει ὅτι δὲν ὑπάρχουν καλύτεροι σύμβουλοι τῶν ἀνθρώπων σὲ στιγμὲς «ἀπορίας» ἀπὸ τοὺς θεοὺς, γιατί «οὗτοι πάντα ἴσασι καὶ προσημαίνουσιν ᾧ ἂν ἐθέλωσι καὶ ἱεροῖς καὶ ἐν οἴωνοῖς καὶ ἐν φήμαις καὶ ἐν ὀνειράσιν». Τελικὰ, ὁ Ξενοφῶν παίρνει τὴν εὐκαιρία νὰ διακηρύξει τὴ θεωρία του περὶ τοῦ σωστοῦ λάτρη καὶ πιστοῦ: εἶναι αὐτὸς ποὺ δὲν προστρέχει στοὺς θεοὺς γιὰ βοήθεια μόνο στὴν ὥρα τῆς ἀνάγκης, ἀλλὰ ποὺ καὶ στίς μέρες τῆς εὐτυχίας του δὲν ξεχνᾷ νὰ ὑπηρετήσει τοὺς θεοὺς.

β) Οἱ θεοὶ καὶ ἡ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης.

Στὴν προηγούμενη ἐνότητα ἀποδείχθηκε ὅτι κεντρικὴ ἰδέα μεταξὺ τῶν θεωρητικῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ξενοφῶντα εἶναι αὐτὴ ποὺ δέχεται τοὺς θεοὺς ὡς βοηθοὺς τῶν ἀνθρώπων καὶ δωρητὲς ἀγαθῶν σ' αὐτούς. Ἄλλὰ καὶ ἡ ἀντίληψη ὅτι οἱ θεοὶ ἀποδίδουν δικαιοσύνη τιμωρώντας τὶς ἀνόσιες πράξεις καὶ τοὺς ἀσεβεῖς ἀνθρώπους ἐκφράζεται μὲ ἀρκετὴ ἔμφαση ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα. Σύμφωνα μ' αὐτὴν, οἱ θεοί, γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουν τὴ διασαλευθεῖσα ἠθικὴ τάξη στὸν κόσμον, στέλνουν τὶς ἀρρώστιες στοὺς καρπούς³⁹.

«Ὁ θεὸς» (μὲ γενικὴ ἔννοια) «βούλεται ταπεινώσαι τοὺς μεγαληγορήσαντας ὡς πλέον φρονοῦντας»⁴⁰ καὶ «οἱ θεοὶ οὔτε τῶν ἀσεβούντων οὔτε τὰ ἀνό-

35. Ἑλληνικά, III.IV.18 καὶ Ἀγησίλαος, I.27.

36. Κυνηγετικὸς, XIII.16-18.

37. Πόροι ἢ Περὶ Προσόδων, VI.2-3.

38. Ἱππαρχικός, IX.8-9.

39. Ἀθηναίων Πολιτεία, II.6. Συγκεκριμένα, οἱ ἀσθένειες τῶν καρπῶν προέρχονται ἀπὸ τὸ Δία, τὸν ὑπεύθυνον θεὸ γιὰ τὴν ἠθικὴ τάξη στὴν ἀνθρωπότητα.

40. Ἀνάβαση, VI.III.18.

σια ποιούντων ἀμελοῦσιν»⁴¹. Ἡ ὕβρις, λοιπόν, τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ ἀλαζονεία τους προκαλεῖ τὴν νέμεσιν τῶν θεῶν.

Μιλώντας συνοπτικά γιὰ τὴν «θρησκευτικότητα» τοῦ Ξενοφῶντα μπορούμε νὰ ποῦμε, ὅτι σὲ κάθε περίπτωση ἡ ἠθικὴ φύση τοῦ ἀνδρα⁴² ἦταν αὐτὴ ποὺ τὸν βοήθησε νὰ κερδίζει μὲ εὐκολία κάθε μάχη στοὺς ἀγῶνες του μὲ τὴν «ἀπορία» καὶ τὶς δύσκολες καταστάσεις: ὁ Δίας ἦταν ὁ σωτήρας του· ὁ Ἡρακλῆς ὁ ὁδηγός του.

B. ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΠΕΡΙ ΘΕΩΝ.

α) Οἱ θεοὶ εἶναι ἀρωγοὶ τῶν ἀνθρώπων ὄχι μόνο κατὰ τὴν προσωπικὴ πίστη τοῦ Ξενοφῶντα, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσα γενικὴ ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς του: «ἐὰν οἱ θεοὶ διδῶσιν», «σὺν τοῖς θεοῖς», «ἐὰν οἱ θεοὶ δωρήσασιν», «ἐὰν θεὸς ἐθέλῃ», «ἀπὸ τῶν θεῶν δέδοται ὑμῖν εὐτυχεῖν», «ἤν θεὸς ἀγαθὸν τέλος διδῶ αὐτῶν» εἶναι μερικὲς ἀπὸ τὶς στερεότυπα ἐπαναλαμβανόμενες ἐκφράσεις (motto), ἐνδεικτικὲς τῆς ιδέας περὶ θεῶν εὐεργετῶν καὶ εὐμενῶν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους⁴³.

β) Οἱ θεοὶ εἶναι ρυθμιστὲς τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων: οἱ νόμοι, βάσει τῶν ὁποίων ρυθμίζονται τόσο οἱ κοινωνικὲς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, ὅσο καὶ τῶν μελῶν μιᾶς οἰκογένειας, εἶναι θεσπισμένοι ἀπὸ τοὺς θεοὺς. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἀρχὴν «παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις πρῶτον νομίζεται θεοὺς σέβειν», καὶ «γονέας τιμᾶν πανταχοῦ νομίζεται»⁴⁴. «Ὅ,τι ἀποκλίνει ἀπὸ τὴν ἐνάρετη ζωὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι νόμος θεϊκός, ἀφοῦ οἱ θεοὶ νομοθετοῦν μόνο τὰ δίκαια.

Ὁ τρόπος διακυβέρνησης μιᾶς οἰκογένειας εἶναι ἔργο θεοῦ: ἡ φανταστικὴ συνομιλία τοῦ Ἰσχύμαχου μὲ τὴν σύζυγό του (ἀντιπροσωπευτικοὶ τύποι ἐνὸς μέσου Ἀθηναϊκοῦ ζευγαριοῦ τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς) περὶ τῶν καθηκόντων τοῦ καθενὸς στὴ διακυβέρνηση τοῦ σπιτικοῦ τους εἶναι ἕνα καταπληκτικὸ παράδειγμα τῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὸ ρόλο ποὺ παίζουν οἱ θεοὶ σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεσιν⁴⁵. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ ἐκφράσεις «ὁ θεὸς κατεσκεύασεν», «προστά-

41. Ἑλληνικά, V.IV.1.

42. Βλέπε Διονυσίου Ἀλικαρνασσεῖα, Πρὸς Γναῖον Πομπήιον Ἐπιστολή, IV.2 γιὰ τὸ ἦθος τοῦ Ξενοφῶντα: «ἦθος ἐπιδείκνυται θεοσεβὲς καὶ δίκαιον καὶ καρτερικὸν καὶ εὐπετές, ἀπάσαις τε συλλήβδην κεκοσμημένον ἀρεταῖς».

43. Ἀνάβαση, VI.VI.34, II.III.23· Ἑλληνικά, I.VI.11, VI.I.13, II.IV.17, V.I.13-19, II.I.20-32, VII.I.2,5,6· Κύρου Παιδεία III.II.29, VIII.V.23.

44. Ἀπομνημονεύματα, IV.IV.19-21.

45. Οἰκονομικός, VIII.16-32: «εὐθὺς παρεσκεύασεν ὁ θεὸς τὴν μὲν τῆς γυναικὸς ἐπὶ τὰ ἔνδον ἔργα καὶ ἐπιμελήματα, τὴν δὲ τοῦ ἀνδρὸς ἐπὶ τὰ ἔξω ἔργα καὶ ἐπιμελήματα» (22). Παράβαλε Ἀριστοτέλη, Οἰκονομικά I.3. γιὰ τὰ καθήκοντα καθενὸς ἀπὸ τοὺς σύζυγους, καθὼς καὶ Ἀριστοτέλη, Οἰκονομικά III, Πολιτικά III,2 καὶ Ξενοφῶντα, Ἰππαρχικός VII.7 γιὰ τὴ φύση τῆς γυναικας. Ὁ A. Pandolfini

ξαι μοι δοκεῖ ὁ θεός», «γιγνώσκων ὁ θεός», «κατέθηκε καὶ ἐξουσίαν ἐποίησεν ἁ θεός», «προστέτακται ὑπὸ τοῦ θεοῦ», «ὁ θεὸς ἐποίησεν», «ὁ θεὸς ἔφυσε».

γ) Οἱ θεοὶ εἶναι οἱ κυβερνήτες «τῶν τῆς φύσεως πραγμάτων»: «ὁ θεὸς οὐ τεταγμένως τὸ ἔτος ἄγει, ἀλλὰ τὸ μὲν τῷ πρωτῷ μᾶλλον, τῷ δὲ τῷ ὀψιμωτάτῳ»⁴⁶. «ὄλως δὲ τῶν οὐρανίων, ἧ ἕκαστα ὁ θεὸς μηχανᾶται...»⁴⁷. Κατὰ συνέπεια οἱ γεωργικὲς ἀσχολίαι τῶν ἀνθρώπων βρίσκονται σὲ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τῆ θεϊκῆ ἐπέμβαση στὴ φύση⁴⁸.

δ) Ἡ πίστη στὴν ὑπαρξὴ θείας Πρόνοιας ἐκφράζεται ἔντονα μὲσω τοῦ Ἀριστόδημου⁴⁹ καὶ τοῦ Εὐθύδημου⁵⁰, συνομιλητῶν τοῦ Σωκράτη στὰ «Ἀπομνημονεύματα».

Ὁ Ἀριστόδημος, τοῦ ὁποίου ἡ συμπεριφορὰ εἶναι κάπως παράξενη — ἓνας ἀγνωστικιστῆς τῆς ἐποχῆς, λόγῳ ἐπιδράσεων ἀπὸ Σικελία καὶ Αἴγυπτο;—, γιὰτὶ «οὔτε θύων τοῖς θεοῖς, οὔτε εὐχόμενος, οὔτε χρώμενος μαντικῇ, ἀλλὰ καὶ καταγελῶν τῶν ποιούντων ταῦτα»⁵¹, τελικὰ πείθεται καὶ ὁμολογεῖ ὅτι ὅλα τὰ δημιουργήματα καὶ ἰδιαιτέρως ὁ ἄνθρωπος εἶναι «ἔργα προνοίας», καὶ «προνοητικῶς πεπραγμένα» ἀπὸ τὸ θεό. «Οὐ μόνον ἤρκεσε τῷ θεῷ τοῦ σώματος ἐπιμεληθῆναι, ἀλλ' ὅπερ μέγιστον ἐστίν, καὶ τὴν ψυχὴν κρατίστην τῷ ἀνθρώπῳ ἐνέφυσεν»⁵² (13). ὁ συνομιλητῆς τοῦ Σωκράτη παραδέχεται ὡς ὀρθὴ τὴν πίστη τοῦ δασκάλου ὅτι «τὸ θεῖον τοσοῦτον καὶ τοιοῦτον ἐστίν, ὥσθ' ἅμα πάντα ὄραϊν καὶ πάντα ἀκούειν καὶ πανταχοῦ παρῆναι καὶ ἅμα πάντων ἐπιμελεῖσθαι» (18), ἂν καὶ μὲ κάποια ἐπιφύλαξη.

Ὁ Εὐθύδημος υἱοθετεῖ ἀνεπιφύλακτα τὴν πίστη περὶ θείας Πρόνοιας καὶ φιλανθρωπίας: οἱ θεοὶ ἔχουν φτιάξει καὶ παρέχουν στοὺς ἀνθρώπους ὅσα χρειάζονται: τὸ φῶς, τὴ νύχτα, τὸν ἥλιο, τὴ σελήνη, τὴν τροφή, τὸ νερό, τὴ φωτιά, τὰ κατοικίδια ζῶα, ὅλα αὐτὰ εἶναι σημάδια τῆς φιλανθρωπίας τῶν

(Agnolo Pandolfini, *Del Governo della Famiglia*) στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ. ἀντιγράφει πιστὰ τὶς σελίδες τοῦ Ξενοφώντειου Οἰκονομικοῦ —ἰδιαιτέρως VII.7,8— περὶ τῆς διακυβερνήσεως τοῦ σπιτιοῦ.

46. Οἰκονομικός, XVII.4.

47. Ἀπομνημονεύματα, IV.VII.6.

48. Οἰκονομικός, XVII.2-3 καὶ Βιργιλίου, Γεωργικά I.215.

49. Ἀπομνημονεύματα I.IV.1-19. Γιὰ τὸν Ἀριστόδημο βλέπε καὶ Συμπόσιο Πλάτωνος 173B.

50. Ἀπομνημονεύματα, IV.III.2-17.

51. Ἀπομνημονεύματα, I.IV.2.

52. Παράβαλε Ξενοφῶντα, Κύρου Παιδεία VI.I.41 καὶ Πλάτωνα, Νόμοι X 896D. Τὴν περιφρημὴ αὐτῆ σελίδα τοῦ Πλάτωνα περὶ δύο ψυχῶν οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας βιάστηκαν νὰ τὴν κατανοήσουν σὰ μιὰ ἀναγνώριση τοῦ Διαβόλου. Συγκεκριμένα, ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος (PG 660, 48Aα-49Aα) κάνει λόγο γιὰ τὴ μετεμψύχωση στὸν Πλάτωνα καὶ προσθέτει ὅτι «μὲ τοὺς φιλοσόφους κατόρθωσε ὁ διάβολος νὰ ἀποδείξει ὅτι τὸ ἀνθρώπινο γένος δὲν εἶναι ἀνώτερο τῶν ἀλόγων».

θεῶν, δωρεές ἀπὸ ἀγάπῃ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ποὺ μποροῦν νὰ τὶς χρησιμοποιοῦν ὅπως θέλουν. Ἡ ὁμολογία «παντάπασι ἐοίκασιν οἱ θεοὶ πολλὴν τῶν ἀνθρώπων ἐπιμέλειαν ποιεῖσθαι»⁵³ εἶναι ἀβίαστη καὶ ἀπόλυτα ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸν Ἀθηναῖο μιᾶς κάποιας παιδείας.

ε) Στὸ θέμα πῶς οἱ θεοὶ ἀποκαλύπτουν στοὺς ἀνθρώπους τὴ θέλησή τους (divine revelation) καὶ τί ζητοῦν οἱ ἄνθρωποι ἀπ' αὐτούς, πληροφοροῦμαστε τὰ ἐξῆς:

Τὰ ὄργανα μέσῳ τῶν ὁποίων οἱ θεοὶ ἀποτρέπουν ἢ προτρέπουν τοὺς ἀνθρώπους εἶναι «οἱ οἰωνοί, οἱ φῆμες, τὰ σύμβολα, καὶ οἱ θυσιές», δηλαδὴ ἡ μαντικὴ⁵⁴. Θεωρεῖται παράλογο νὰ ζητοῦν οἱ ἄνθρωποι τὴν ὁδηγίαν τοῦ θεοῦ σὲ θέματα ποὺ μποροῦν μόνον τοὺς νὰ πάρουν ἀποφάσεις, ἀφοῦ οἱ θεοὶ τοὺς ἔχουν δώσει τὸ προνόμιο νὰ τὰ «μαθαίνουν»⁵⁵.

στ) Ἡ πίστη στὴν παντογνωσία καὶ παντοδυναμία τῶν θεῶν ἐκδηλώνεται καὶ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καὶ ἀπὸ τοὺς βαρβάρους⁵⁶. Οἱ θεοὶ εἶναι «οἱ τὰ πάντα εἰδότες καὶ τὰ πάντα δυνάμενοι». Ὡστόσο, ἐκφράζεται στὰ Ἐπομνημονεύματα μὴ διαφορετικὴ ἄποψη⁵⁷ στὸ ἂν οἱ θεοὶ γνωρίζουν τὰ πάντα, ποὺ ἀναιρεῖ τὸ ἀπόλυτο τῆς παντογνωσίας τῶν θεῶν, ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται στὸ «Συμπόσιο».

ζ) Τὸ θέμα τῆς εὐσεβείας καὶ τὸ ποιὸς εἶναι ὁ εὐσεβῆς φαίνεται ὅτι ἀπασχολοῦσε τὸν Ἀθηναῖο τῶν κλασσικῶν χρόνων⁵⁸. Ὡς εὐσεβῆς λογαριάζονται «ὁ τοὺς θεοὺς τιμῶν», καὶ ἡ εὐσεβεία ἦταν κάτι τὸ «κάλιστον», ποὺ διέπεται ὅμως ἀπὸ ὀρισμένους νόμους, σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ τιμῶνται οἱ θεοί. Εὐσεβῆς θεωρεῖται «ὁ τὰ περὶ τοὺς θεοὺς νόμιμα εἰδώς». Ὅμως, σχετικὰ μ' αὐτὸ τὸν ὀρισμὸ τῆς εὐσεβείας, ποτὲ δὲν εἶχε προβληθεῖ ἡ ἐρώτησις: «ποῖόν τι ἔστι νόμος;» κι ἀκόμη «ποῖοι τινες εἰσὶν οἱ θεοί;». Ὡστόσο, ὑπάρχει καθαρὰ μιᾶ ἀναπτυγμένη φιλοσοφία περὶ τὰ «νόμιμα»⁵⁹. Παράλ-

53. Ἀπομνημονεύματα, IV.III.22.

54. Ἀπομνημονεύματα, I.I.2-4. Συμβόλοις: βλέπε Αἰσχύλου, Προμηθέας Δεσμώτης, 487 «ἐνοδίου τε συμβόλους», Ἀριστοφάνη, Ὀρνιθες, 721 «σύμβολον ὄρνιν», Βάτραχοι, 196, Ἐκκλησιάζουσες 792 καὶ Ὀρακτοῦ, Ὡδές III.27.1-7. Βλέπε ἐπίσης Ξενοφῶντα, Σωκράτη Ἀπολογία 12-13 καὶ Συμπόσιο IV.48.

55. Ἀπομνημονεύματα, I.I.9. Ὁ μέσος ἄνθρωπος συνήθιζε νὰ θέτει «παράλογες» ἐρωτήσεις στοὺς θεοὺς, ὅπως π.χ. ἂν εἶναι καλύτερα νὰ προσλάβει ἕναν ἔμπειρο ἠνίοχο γιὰ τὴν ἄμαξα ἢ ἕναν ἄπειρο, ἕναν ἔμπειρο κυβερνήτη πλοίου ἢ ὄχι, κ.λπ.

56. Συμπόσιο, IV.47 καὶ Ἀπομνημονεύματα, I.I.19, I.IV.18.

57. Ἀπομνημονεύματα, I.I.19: «οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων οἴονται τοὺς θεοὺς τὰ μὲν εἰδέναι, τὰ δ' οὐκ εἰδέναι».

58. Ἀπομνημονεύματα, IV.VI.2-4.

59. Παράβαλε Κατὰ Ἰωάννην 4.23-24: (23) «ὅτε οἱ ἀληθινοὶ πρόσκυνται προσκυνήσουσι τῷ πατρὶ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ· καὶ γὰρ ὁ πατὴρ τοιοῦτους ζητεῖ τοὺς προσκυ-

ληλα ὑπάρχει ἡ πίστη ὅτι ὅποιοι εἶναι κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἑνὸς θεοῦ φαίνονται «ἀξιοθέατοι»⁶⁰. Οἱ πράξεις ποὺ δὲν εἶναι σύμφωνες μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο καθιστοῦν τὸ δρᾶστη τους «ἀμαρτωλὸ» ἀπέναντι στοὺς θεοὺς⁶¹. Τελικὰ, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχαν πεισθεῖ ὅτι «οὐκέτι συμφέρεи θεομαχεῖν»⁶², ἀλλὰ «τοὺς θεοὺς τιμᾶν», διότι «οἱ θεοὶ τοῖς ἀνθρώποις ἄνευ μὲν τοῦ γινώσκειν τε ἂ δεῖ ποιεῖν καὶ ἐπιμελεῖσθαι ὅπως ταῦτα περαίνηται οὐ θεμιτὸν ἐποίησαν εὖ πράττειν, φρονίμοις δ' οὔσι καὶ ἐπιμελέσει τοῖς μὲν διδάσιν εὐδαιμονεῖν, τοῖς δὲ οὔ»⁶³. Ἐπομένως, οἱ εὐσεβεῖς θεωροῦσαν ὡς ὑψιστὸ καθῆκον τους νὰ «θεραπεύουν τοὺς θεοὺς» καὶ τοὺς φαινόταν «ἡδὺ τοὺς θεοὺς μεγαλείως τιμᾶν»⁶⁴.

νοῦντας αὐτόν. (24) πνεῦμα ὁ Θεός, καὶ τοὺς προσκυνοῦντας αὐτόν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ δεῖ προσκυνεῖν». Ὁ φιλόσοφος Σωκράτης θὰ ἦταν δυνατὸ μὲ εὐκολία νὰ εἶχε συγκατανεύσει σ' αὐτὴ τὴν εὐαγγελικὴν ῥήση.

60. Συμπόσιο, I.10.

61. Ἑλληνικά, I.VII.19.

62. Οἰκονομικός, XVI.3.

63. Οἰκονομικός, XI.8.

64. Οἰκονομικός, XI.8,9.